

Návod na použitie filozofického skepticizmu

Instructions for Use of Philosophical Skepticism

Martin Nuhlíček

Moderný filozofický skepticizmus je podľa mnohých jeden z najzaujímavejších filozofických problémov. Určite je to jeden z najdiskutovanejších problémov; napísali sa o ňom stovky kníh a článkov. Na druhej strane, je to tiež jeden z najzvláštnějších problémov. Filozofický skeptik totiž tvrdí, že nič (alebo takmer nič) *nevieme*. Nevieme, že na oblohe svieti slnko, nevieme, že dnes je pondelok, nevieme, kedy sme sa narodili, ako sa voláme, a tak ďalej. To je zjavne v ostrom rozpore s tým, čo si bežne myslíme. Asi nikto by normálne nesúhlasil s názorom, že tieto veci nevieme. Preto sa okamžite vynárajú otázky: Prečo skeptik tvrdí také veci? Čo ho k tomu vedie? Môže svoje tvrdenia myslieť vážne? Čo by to znamenalo, keby sme naozaj nič nevedeli? A nakoniec, prečo by sme mali skeptikovi veriť, keď hovorí čosi, čo je na prvý pohľad absurdné? Nemôžeme ho jednoducho ignorovať? Problém máme na svete.

Pre pochopenie filozofického skepticizmu je užitočné začať odlíšením skeptického pochybovania od bežného, obyčajného pochybovania. Je totiž zrejmé, že skeptik pochybuje o našom poznaní, ale robí to nejakým iným, zásadnejším spôsobom, než o ňom pochybujeme bežne. O *bežnom pochybovaní*, s ktorým sa všetci tu a tam stretneme, môžeme povedať dve základné veci: 1. je *motivované*, t. j. je vyvolané konkrétnymi dôvodmi; a 2. je *rozhodnuteľné*, čiže je dostupný nejaký spôsob alebo procedúra, ako na pochybnosť odpovedať, resp. ako ju vyriešiť. Jasnejšie to bude na príklade. Predstavme si, že človek na prechádzke v lese zvolá: „Aha, tam je sýkorka!“ Druhý mu však odpovie: „To nie je sýkorka, sýkorka by mala iné sfarbenie.“ Vznikla tak pochybnosť, či je pozorovaný vták sýkorkou. Všimnime si, že táto pochybnosť

Tento príspevok vychádza ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0258/2019 *Realizmus a antirealizmus v súčasnej filozofii vedy*.

je motivovaná – neistotou týkajúcou sa sfarbenia daného vtáka. A je aj rozhodnuteľná – pre rozriešenie tejto pochybnosti sa môžeme pozrieť do encyklopédie vtáčích druhov, alebo v dnešnej dobe oveľa pravdepodobnejšie použiť mobilný telefón s internetom. Tak či onak, na pochybnosť vieme získať jednoznačnú odpoveď.

V čom je odlišné *skeptické pochybovanie*? Po prvé, filozofický skepticizmus nespochybňuje iba jednotlivé konkrétne presvedčenia (napríklad „tam je sýkorka“), ale naraz pochybuje o všetkých našich presvedčeniach, ktoré sme kedy mali a máme. Poznanie vecí okolo nás odmieta ako celok. Spochybňuje tak nielen poznanie o sýkorkách, ale o všetkých vtákoch, o všetkých bytostiach a vôbec o čomkoľvek mimo nás samých. Presnejšie môžeme povedať, že skepticizmus odmieta celé *triedy presvedčení*. Trieda presvedčení je množina presvedčení rovnakého typu. Napríklad všetky presvedčenia získané zo zmyslov tvoria triedu zmyslových presvedčení, všetky presvedčenia o minulosti tvoria triedu pamäťových presvedčení atď. Skeptik robí to, že útočí na kompletne triedy presvedčení naraz. To podstatným spôsobom bráni riešeniu skeptických pochybností. Bežné pochybovanie totiž často riešime pomocou odvolania sa na nejaké iné presvedčenie z tej istej triedy. Presvedčenie o sýkorke bolo zrakové; na rozriešenie pochybnosti pomocou encyklopédie či internetu bol tiež použitý zrak. No skepticizmus takýto postup neumožňuje. Spochybňuje všetky zrakové presvedčenia naraz, a teda pri pokuse odpovedať na pochybnosť zachytenú zrakom nemôžeme použiť iné zrakové, ani celkovo zmyslové presvedčenia. Takéto rozsiahle skeptické pochybovanie, na rozdiel do bežnej pochybnosti, sa javí ako *nemotivované* akýmkoľvek bežnými dôvodmi. Asi žiadny bežný človek normálne neuvažuje o tom, že možno vôbec nič nevie.

Po druhé, skeptické pochybnosti sú sformulované tak, že sa nedajú ľahko vyriešiť. Ako vôbec môžeme odpovedať na pochybnosti o sýkorke, keď pri tom nemôžeme využiť žiadne presvedčenia o svete? Skeptik nás stavia do zdanlivo neriešiteľnej situácie. Jeho pochybnosti sa preto javia ako *nerozhodnuteľné*. To je druhá charakteristika, v ktorej sa skepticizmus odlišuje od obyčajného pochybovania. Na základe toho môžeme filozofický skepticizmus charakterizovať ako názor, podľa ktorého máme oveľa menej poznania, než si bežne myslíme (resp. nemáme vôbec žiadne poznanie). Skeptik pochybuje *všeobecne*, keď odmieta naraz celé triedy presvedčení; a pochybuje *principiálne*, pretože predkladá v zásade neriešiteľné pochybnosti, čím popiera samotnú možnosť poznania.

Teraz sa bližšie pozrime na to, ako funguje skeptické uvažovanie. Budeme sa venovať najzaujímavejšiemu, no tiež kontroverznému druhu skepticizmu,

ktorý na pochybovanie o poznaní využíva tzv. *skeptické hypotézy*. Skeptické hypotézy (alebo skeptické scenáre) sú fiktívne, myslené situácie, v ktorých subjekt, teda človek umiestnený v tejto situácii, podlieha radikálnemu zavádzaniu, vďaka čomu nastáva rozsiahly omyl v jeho presvedčeniach. Medzi najznámejšie skeptické hypotézy patrí hypotéza „zloboha“ resp. zlého démona z diela R. Descarta.¹ Descartes nás nabáda, aby sme si predstavili, že by existovala všemocná nadprirodzená bytosť, podobná bohu, ktorá by mala moc vsugerovať nám akékoľvek presvedčenia, ktoré by si zmyslela. Keby bola taká bytosť „zlá“, tak by nás mohla mýliť zakaždým, keď vnímame veci okolo seba, iných ľudí, keď si myslíme, že $2 + 3 = 5$, alebo že trojuholník má tri strany – slovom, vo všetkom. Iná, príbuzná skeptická hypotéza, hypotéza „mozgov v kadi“, pochádza od H. Putnama.² Tentokrát si predstavme, že šialený vedec nám v spánku vyoperuje mozog z lebky a umiestni ho do kade s výživným roztokom. Pomocou elektród pripojí náš mozog na superpočítač, ktorý cieľným elektrickým dráždením dokáže v mozgu vytvoriť ilúziu akejkoľvek skúsenosti, ktorú ľudia bežne prežívajú. Takto by mohol v mozgu vytvoriť napríklad aj vernú halucináciu toho, že práve čítame o celkom zábavnom, ale inak dosť bizarnom prípade mozgov uložených v kadi...

Existuje rad ďalších skeptických hypotéz, ktoré nebudeme preberať. Všetky z nich majú spoločné to, že subjekty, teda „obete“ daných scenárov, zo svojej perspektívy *nedokážu rozlíšiť*, že podliehajú klamu. Akékoľvek veci, ktoré vidíme, počujeme a myslíme, sa nám budú zdať úplne v poriadku, aj keby boli dielom zlého démona, a teda mylné. Tak isto „mozgu v kadi“ sa budú jeho život a zážitky zdať dokonale normálne; nebude mať nijakú indíciu, podľa ktorej by zistil, že je obeťou rozsiahleho zavádzania. Môžeme si to tiež predstaviť ako život v „Matrixe“, podľa rovnomenného filmu. Ako je zrejmé, hlavným cieľom pochybností na základe skeptických hypotéz je trieda presvedčení o *vonkajšom svete*, teda o svete mimo našej vlastnej mysle. Kolaterálne skeptici spochybňujú aj ďalšie triedy presvedčení, ako sú presvedčenia o minulosti, indukcií, či iných ľuďoch, ale pochybovanie o vonkajšom svete je najvyhľadávanejším druhom skeptickej pochybnosti.

Predchádzajúce riadky možno v čitateľovi vyvolali rozpaky, či sa filozofi náhodou nezbláznili. Očividne svoju energiu venujú vymýšľaniu bizarných situácií, v ktorých lietajú zlí démoni, šialení vedci vyberajú mozgy z lebky a podobne. Pre niekoho by to mohlo znieť ako fantastická literatúra alebo

1 Pozri DESCARTES, R. *Meditácie o prvej filozofii...*

2 Pozri PUTNAM, H. *Brains in a Vat...*

v horšom prípade ako zápisky z psychiatrie. Preto sa musíme starostlivo venovať vysvetleniu otázky, z akých dôvodov si skeptické hypotézy zasluhujú serióznú filozofickú pozornosť.

Základná odpoveď je, že pomocou skeptických hypotéz je možné spochybniť podstatnú časť nášho poznania. Pochopiteľne, skeptici netvrdia, že spomenuté hypotézy skutočne platia. Nehovoria, že nás naozaj klame zlý démon, alebo že sme naozaj mozgy plávajúce v kadiach, a preto sa mylíme v našich presvedčeniach. To by bolo naivné a vonkoncom nepodložené. Skeptikom stačí samotná myšlienka týchto hypotetických scenárov. Pomocou uvažovania o skeptických hypotézach dokážu skonštruovať špecifické *skeptické argumenty*, ktoré vedú k popretiu poznania. Teda len myšlienka o rozličných bizarných scenároch im postačuje na to, aby na jej základe dokázali vytvoriť argumentáciu, ktorá podkopáva naše skutočné poznanie a robí z neho chiméru. Tak povediac – myšlienka tu hýbe svetom.

Skeptické argumenty môžu mať rôzny obsah, v závislosti od skeptickej hypotézy, na ktorú sa odvolávajú, ako aj od triedy poznatkov, ktorú sa snažia spochybniť. Spoločnú však majú formu, teda spôsob argumentovania. *Všeobecnú formu* skeptického argumentu môžeme zapísať nasledovne:

Premisa 1: Ak vieme, že P, tak vieme, že neplatí skeptická hypotéza.

Premisa 2: Avšak nevieme, že neplatí skeptická hypotéza.

Záver: Teda nevieme, že P.

Za veľké písmeno P si do argumentu môžeme dosadiť ľubovoľný poznatok, napr. že obloha je modrá, že Washington je hlavné mesto USA, že $a^2 + b^2 = c^2$ atď. Pod skeptickou hypotézou si môžeme predstaviť niektorú zo spomenutých klamlivých situácií.

Priblížime si jednotlivé kroky v skeptickom argumente. V prvej premise sa uplatňuje tzv. princíp neutralizovania dôvodov. Ten stanovuje, že niečo vieme len vtedy, keď nám nie sú známe dôvody, ktoré by naše vedenie vyvracali. Teda keď niečo vieme, tak zároveň vieme (alebo aspoň máme dobré dôvody myslieť si), že nenastala taká alternatíva, ktorá by naše vedenie vylučovala. Napríklad, ak vieme, že Washington je hlavné mesto USA, tak zároveň vieme, že nejaké iné mesto nie je hlavné mesto USA. Ak vieme, že dnes je pondelok, tak zároveň vieme, že nie je iný deň v týždni. A rovnako to platí aj v skeptickom argumente: Ak vieme, že platí určitý poznatok (P), tak zároveň vieme, že nenastal taký skeptický scenár, ktorý by toto vedenie vyvracal. Prvá premisa vlastne pomenúva vzťah medzi vedením a neprítomnosťou jeho prekážok.

Druhá premisa konštatuje nemožnosť mať absolútnu istotu, že skeptické hypotézy sú nepravdivé. Ako sme už povedali, skeptické hypotézy sú

skonštruované tak, že z našej perspektívy nemáme žiadnu spoľahlivú indíciu, ktorá by nám pomohla potvrdiť, či určitá hypotéza nastala, alebo nie. Teda akokoľvek nepravdepodobné sa nám zdajú scenáre, ktoré skeptici vykresľujú, tak musíme pripustiť, že aspoň hypotetická možnosť ich existencie pretrváva a nedá sa celkom poprieť. Z týchto predpokladov potom pre skeptika nie je zložité odvodiť želaný záver. Podľa obyčajného logického pravidla *modus tollens* dospieva k výsledku, že ľubovoľný poznatok P, ktorý si dosadíme do daného argumentu, *nevieme*. Tento záver predstavuje triumf skeptického uvažovania.

Všimnime si, že skepticizmus je formulovaný ako *paradox*. Vychádza z dvojice premís, v ktorých na prvý pohľad nebadáť nič zvlášť problematické alebo neracionálne. Okrem toho argument operuje s dobre známym a osvedčeným logickým pravidlom. Napriek tomu výsledok tohto argumentu je extrémne neprijateľný – predsa nemôžeme akceptovať, že veľkú väčšinu z toho, čo pokladáme za poznanie, nevieme! A naozaj, ťažko by sme našli autora, ktorý by sa uspokojil s týmto záverom, alebo ho nebudaj obhajoval. Práve naopak, úsilie autorov sa koncentruje prednostne na vyriešenie tohto paradoxu. Niektorí hľadajú skrytú chybu v premisách argumentu, iní poukazujú na údaje zavádzajúci význam pojmov, o ktoré sa skeptik opiera. Ďalší zase vysvetľujú, že argument je síce logicky správny, no netreba ho brať úplne vážne. Celkovo sa dá povedať, že pokusy o vyriešenie skeptického paradoxu stoja v centre toho, čo sa vo filozofii označuje ako *problém skepticizmu*.

Nebudeme sa zaoberať podrobnosťami jednotlivých odpovedí na problém skepticizmu. Stačí, ak zdôrazníme, že žiadna z odpovedí zatiaľ nebola úspešná v tom zmysle, že by viedla k univerzálnemu konsenzu v otázke vyriešenia skepticizmu. Problém skepticizmu je teda stále otvorený. Jeho riešenie komplikuje aj fakt, že nejde o tradičný „-izmus“, teda o homogénnu filozofickú doktrínu. Skepticizmus má skôr charakter voľného filozofického prúdu, v rámci ktorého existuje značná vnútorná diverzita. To, čo skeptikov spája, je pochybovanie o poznaní pomocou špecifických skeptických argumentov. Ale z akého filozofického pozadia sú tieto argumenty vedené, akými konkrétnymi úvahami operujú a akými spôsobmi spochybňujú poznanie, nie je z pohľadu skepticizmu nijako obmedzené. Inými slovami, jedine *výskyt skeptických argumentov* je hlavným dôvodom, pre ktorý určité druhy filozofických úvah označujeme ako skeptické. Pritom platí, že rozličné argumenty zaraďujeme do skupiny skeptických nie podľa toho, z akých pozícií či predpokladov vychádzajú, ani podľa toho, s akým konkrétnym obsahom pracujú, ale čisto na základe faktu, že vo svojich záveroch principiálne spochybňujú niektorú

oblasť nášho poznania. V takomto ponímaní je ťažké chápať moderný skepticizmus ako jednotnú a konzistentnú filozofickú teóriu či koncepciu. Skôr sa javí ako akési spoločné označenie pre celú varietu rôznorodých filozofických úvah, obsahujúcich rôzne typy skeptickej argumentácie.³

Naznačené chápanie skepticizmu vedie k dvom pozoruhodným dôsledkom. Po prvé, filozofickí autori sú označovaní za skeptikov vždy len *ad hoc*, na základe toho, že vo svojich prácach predkladajú argumenty, ktoré sa dajú klasifikovať ako skeptické. Ale žiadny z týchto autorov nie je predstaviteľom skepticizmu v tom zmysle, že by zastával nejakú skeptickú doktrínu – žiadna taká doktrína totiž nejestvuje. Toto zistenie je v súlade so skutočnosťou, že ani autori najznámejších skeptických hypotéz, ako sú Descartes alebo Putnam, sa nakoniec neprikláňajú k skeptickému stanovisku. Po druhé, často spomínaný „skeptik“, s ktorým polemizujeme v epistemologickom diskurze, je spravidla len *fiktívnou postavou*, ktorá nezodpovedá žiadnej konkrétnej osobe z dejín alebo súčasnosti filozofie. O tejto fiktívnej postave si predstavujeme, že predkladá a obhajuje vybrané skeptické argumenty, vypožičané z diel rozličných autorov (alebo dokonca vymyslené nami samými), že na tieto argumenty odpovedáme, skeptik na nás znovu reaguje a tak ďalej. Zdá sa, že uvažovanie o skepticizme má tak bližšie k filozofickej myšlienkovkej hre, než k vážnemu problému, ktorý by naozaj ohrozoval naše poznanie.

Uvedené úvahy znovu zvyrazňujú otázku, na čo je dobrý filozofický skepticizmus? V čom spočíva jeho význam, ak ide o umelú argumentačnú hru proti fiktívnemu oponentovi? Nevytvárame si celý problém skepticizmu napokon my sami? Chceme obhajovať názor, že odpoveď na poslednú otázku môže byť kladná, ale zároveň to neznamená, že skepticizmu netreba venovať pozornosť. Skepticizmus zrejme ozaj nepredstavuje viac než istý druh intelektuálneho cvičenia. V rámci polemiky so skeptikom nezápasíme so žiadnym reálnym protivníkom, ani neprotirečíme žiadnej historickej postave. Naše poznanie nie je skutočne ohrozené; celú debatu so skeptikom si len predstavujeme. Všimame si zaujímavé spôsoby, akými by sa dalo naše poznanie spochybníť a rozmyšľame, ako by sme reagovali, keby sa o ne niekto naozaj pokúsil. No aj keď pripustíme, že skepticizmus je takouto intelektuálnou hrou, tak nemusí byť hrou prázdnu a nezaujímavou. Inak povedané, z faktu, že skepticizmus

3 V názore, že skeptické argumenty tvoria najvlastnejšie jadro filozofického skepticizmu, panuje pomerne široká odborná zhoda. Pozri NUHLÍČEK, M. – SZAPUOVÁ, M. Poznámky ku skepticizmu..., s. 148–149; GREIF, A. Je skepticizmus stále zaujímavý..., s. 532–533; NUHLÍČEK, M. Hodnota filozofického skepticizmu..., s. 671–672.

má vo svojej podstate virtuálny charakter, ešte nevyplýva, že je filozoficky bezvýznamný alebo že nemá osobitný prínos či hodnotu.

Význam skepticizmu možno vidieť vo vyjasňovaní nášho vlastného chápania poznania, alebo, ak chceme, našich *epistemických intuícii* týkajúcich sa (nielen) pojmu poznania. Skeptické hypotézy sa z tohto hľadiska dajú ponímať ako špecifický druh *myšlienkových experimentov*. Keď uvažujeme o skeptických argumentoch a polemizujeme s ich fiktívnymi zástancami, tak v myšlienkach simulujeme rôzne neobyčajné, ba až extrémne epistemické situácie. No práve v takýchto situáciách môžeme jasnejšie pochopiť rozličné zaujímavé či problematické aspekty poznania a súvisiacich fenoménov. Ak sú niektoré z nich latentné, vďaka myšlienkovému experimentovaniu sa môžu stať explicitnými. Tak môžeme lepšie pochopiť spôsoby, akými rozumieme epistemickým pojmom, ako aj kritériá, podľa ktorých tieto pojmy používame. Alebo môžeme objaviť aspoň to, že v niektorej otázke sú naše epistemické intuície nejednoznačné.

Pre názornosť si uveďme príklady. Predstavme si, že niekto, volajme ho René, je obeťou šialeného vedca, ktorý jeho mozog umiestnil do kade s roztokom. Pomocou elektród a superpočítača v ňom indukuje falošné presvedčenie, že sa práve nachádza na vrchole Eiffelovej veže s výhľadom na Paríž. Čo však v prípade, ak sa kaďa s jeho mozgom naozaj nachádza na vrchole Eiffelovej veže, ktorú si šialený vedec vybral ako ikonické prostredie pre svoje pokusy? Môže René za takých okolností *vedieť*, že je na Eiffelovej veži? Keď sa nad tým zamyslíme, tak intuície nás pravdepodobne dovedú k odpovedi, že aj keď sa René *de facto* nemýli v presvedčení o svojej lokácii, tak ju nemôže vedieť, pretože v princípe je stále zavádzaný. Takto zisťujeme, že mať pravdu je síce dôležité, ale ešte nie dostatočné kritérium poznania. Môžeme si položiť aj iné otázky. Je Reného presvedčenie o pobyte na Eiffelovej veži zdôvodnené? Na jednej strane, z pohľadu subjektívneho prežívania, mohol René vykonať všetky obvyklé zdôvodňujúce procedúry pre ubezpečenie sa, že je na Eiffelovej veži – pomocou zraku, hmatu, sledovaním nápisov a pod. Na druhej strane však chápeme, že akékoľvek Reného ubezpečovanie sa je len súčasťou ilúzie, ktorú v jeho mozgu vytvára šialený vedec, a kauzálne nesúvisí s naozajstnou Eiffelovou vežou. Jeho presvedčenia sa tak nejavia ako zdôvodnené vzhľadom na objektívne fakty. Takéto uvažovanie opäť odкрýva zaujímavé poznatky, tento raz o pojme epistemického zdôvodnenia. Ukazuje nám možnosť nahliadať naň z dvoch perspektív, subjektívnej a objektívnej, čo môže motivovať ďalšie, subtúlnejšie skúmanie tohto pojmu.

Mohli by sme pokračovať, ale pointa je už asi zjavná. Vďaka skepticizmu si dokážeme všímať a uvažovať o rozličných, často na prvý pohľad skrytých aspektoch epistemických pojmov. To nám umožňuje lepšie pochopiť povahu týchto pojmov, ich zložky, predpoklady a limity. V tomto ponímaní má skepticizmus čisto *inštrumentálny* význam ako prostriedok pre výskum nášho poznania (a príbuzných termínov). Nemá hodnotu *per se*, ale je cenný ako materiál pre myšlienkové experimentovanie o poznaní. Ak teda hľadáme odpoveď na otázku, na čo je dobrý skepticizmus, odpoveďou môže byť, že – okrem jeho nespornej intelektuálnej zábavnosti – slúži ako dôvtipný *metodologický nástroj* v rámci epistemologických skúmaní. (Napokon, presne v tomto duchu používajú skeptické úvahy aj takmer všetci autori známych skeptických hypotéz.)

Filozofický skepticizmus sa javí ako zvláštna filozofická hádanka. No ako sa ukazuje, táto hádanka ani tak neohrozuje naše poznanie, ako skôr odhaľuje čo si dôležité o našom chápaní skutočného, existujúceho poznania. Tému uzavrieme slovami J. Greca:

Skeptické argumenty nie sú dôležité preto, lebo by mohli ukazovať, že nemáme poznanie, ale preto, lebo nás vedú k lepšiemu pochopeniu poznania, ktoré máme.⁴

Zoznam použitých zdrojov

- DESCARTES, René. *Meditácie o prvej filozofii*. Bratislava: Chronos 1997.
- GRECO, John. *Putting Skeptics in Their Place: The Nature of Skeptical Arguments and Their Role in Philosophical Inquiry*. New York: Cambridge University Press 2000.
- GREIF, Adam. Je skepticizmus stále zaujímavý? *Filozofia*. 2015, **70**(7), s. 531–545.
- NUHLÍČEK, Martin – SZAPUOVÁ, Mariana. Poznámky ku skepticizmu alebo Čo spochybňuje, a čo nespochybňuje skeptik. *Filozofia*. 2012, **67**(2), s. 147–159.
- NUHLÍČEK, Martin. Hodnota filozofického skepticizmu. *Filozofický časopis*. 2016, **64**(5), s. 667–682.
- PUTNAM, Hilary. Brains in a Vat. In *Reason, Truth, and History*. Cambridge: Cambridge University Press 1981, s. 1–22.

4 GRECO, J. *Putting Skeptics in Their Place...*, s. 3.

Mgr. Martin Nuhlíček, PhD.

Katedra filozofie a dejín filozofie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave
Gondova 2, 811 02 Bratislava
martin.nuhlicek@uniba.sk
+421 2 9013 2056

Toto dielo lze užiť v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.
